

Vai sintaksē pastāv bināra opozīcija *obligāts/neobligāts*?

Does a binary opposition obligatory/non-obligatory exist in syntax?

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: ilokmane@latnet.lv

Vairākas dažādu sintakses teoriju pamatnostādnes balstītas uz obligātu un neobligātu teikuma komponentu pretstatījumu. Tomēr prakse rāda, ka obligātais no neobligātā dažkārt grūti nošķirams, jo īpaši tāpēc, ka nav izvirzīti skaidri obligātuma noteikšanas kritēriji.

Raksta mērķis ir, izmantojot galvenokārt latviešu valodnieku darbos obligātuma sakarā minētos piemērus, noskaidrot, no kādiem semantiskiem, sintaktiskiem vai pragmatiskiem faktoriem tas atkarīgs un vai sintaksē ir pamats postulēt bināru opozīciju *obligāts/neobligāts* ar skaidri nosakāmām pretstatu robežām.

Atslēgvārdi: sintaktiskais obligātums, semantiskā loma, komunikatīvais nolūks.

Vairākās mūsdienu sintakses teorijās pretstats obligāts/neobligāts atzīts par būtisku sintaktisko kategoriju noteikšanā. Nereti tas tiek uzskatīts par pašsaprotamu, proti, valodas lietotājs viegli, izmantojot vienkāršu pārbaudes paņēmieni – izlaišanu, spēj noteikt, kuri komponenti teikumā ir obligāti un kuri tādi nav.

Atkarību gramatikas aizsācēja Lisjēna Tenjēra (*Lucien Tesnière*) teorijā robeža starp aktantiem jeb darbības vārda paplašinātājiem un cirkumstantiem jeb brīvajiem teikuma paplašinātājiem meklējama tieši obligātumā: no semantikas viedokļa aktants ir tik cieši saistīts ar darbības vārdu, ka bieži vien bez tā darbības vārda nozīme būtu nepilnīga. Piem., teikums *Alfrēds sit Bernāram* bez otrā aktanta *Bernāram* būtu nesaprotams. Pretstatā aktantiem cirkumstanti ir pilnībā fakultatīvi, piem., teikums *Alfrēds soļo* ir pašpietiekams, un nav nepieciešamības norādīt, vai soļojot viņam rokās ir kāds priekšmets un vai tas vispār vajadzīgs, lai soļotu (Ten'er 1988 [1959], 141).

Savukārt Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) norādījis, ka obligātumu un neobligātumu var izmantot kā šķērējapazīmi divu daudzās mūsdienu teorijās postulētu sintaktisko sakaru pamattipu – komplementācijas un modifikācijas – noteikšanā: „Šo sintaktisko sakaru šķērsumu var formulēt arī, balstoties uz sintaktisko obligātumu: komplements ir sintaktiski obligāts papildelements, bet modificētājs – neobligāts.” (Holvūts 2012, 62) Tādējādi, piem., savienojumā *redzēju māju* ir

komplementācijas sakars, bet savienojumā *augsta māja* – modifikācijas sakars. Vienīgi obligātums ir par pamatu arī divu sekundāro predikatīvu tipu šķīrumam: teikumā *Redzu Jāni laimīgu* sekundārais predikatīvs *laimīgu* ir modificētais, jo nav obligāts, turpretim teikumā *Atzīstu Jāni par laimīgu* sekundārais predikatīvs *par laimīgu* ir komplements, jo galvenā predikācija nepārprotami prasa šo predikatīvu (Holvūts 2012, 81–82).

Latviešu sintaksē sintaktiskais obligātums pieminēts vairākkārt, bet fragmentāri, galvenokārt saistībā ar minimālo vai paplašināto teikuma struktūras shēmu jeb modeli un valenci (sk. Freimane 1976, 1985, 2008; Kārklīšs 1974, 1976a; Lagzdīna 1997; Lokmane 2004; Valdmanis 1987, 1989). Ilustrācijai var minēt atzinumu, ka teikuma paplašināto modeli veido gramatiskais centrs kopā ar obligātiem paplašinātājiem. Par to Jānis Valdmanis raksta: „Teikuma paplašināto modeļu veidošanās mehānisms lielā mērā atkarīgs no predikatīvā komponenta īpašībām, galvenokārt semantiskajām. Paplašināto modeļu ir vairāk, un tie ir daudzveidīgāki, ja predikatīvais komponents izteikts ar darbības vārdu. Citiem predikatīvajiem komponentiem ir ievērojami mazākas iespējas veidot paplašinātos modeļus. Tas izskaidrojams ar to, ka darbības vārds kā vārdšķira ir visbagātākais ar dažādām iespējām saistīties ar citām vārda formām.” (Valdmanis 1989, 78) Tātad varam secināt, ka pretstatam obligāts/neobligāts (jeb fakultatīvs) tiek piešķirta būtiska loma sintaktisko kategoriju noteikšanā.

Par **sintaktiski obligātiem** tiek uzskatīti teikuma locekļi, kurus nepieciešams realizēt, lai teikums būtu pašpietiekams, no konteksta un saziņas situācijas neatkarīga saziņas vienība. Fakultatīvi teikuma locekļi var palikt nerealizēti, un teikums ir semantiski pietiekams.

Līdz šim obligātums un fakultatīvums noteikts intuitīvi, acīmredzot, uzskatot to par pašsaprotamu, tāpēc autori tuvāk nenorāda obligāto un fakultatīvo aktantu šķiršanas principus. Daudzos gadījumos teikuma komponentu obligātums vai fakultatīvums šaubas nerada, tomēr, kā vēlāk redzēsīm, ne mazums arī tādu piemēru, kuros atbilde nav tik viegli formulējama.

Turpmāk daži piemēri, kas šīs problemātikas sakarā minēti latviešu lingviskajā literatūrā. Par obligātiem atzītie teikuma locekļi pasvītroti.

Visbiežāk šaubas rada izjutēja nosaukuma obligātums:

- (1) *Man salst.*
- (2) *Krūtīs iesmeldza.*
- (3) *Pagrabā bija auksti.*
- (4) *Vīnam visur labi.*

Piemērā (1) par obligātu atzīts paplašinātājs ar izjutēja nozīmi, tomēr par semantiski pietiekamu varētu atzīt arī nepaplašinātu teikumu *Salst*. Rodas arī jautājums, vai tādā gadījumā teikumā *Salst kājas* izjutēja nosaukums būtu vai nebūtu nepieciešams.

Piemērā (2) nosaukta tikai ķermeņa daļa, ko izjūtas skar, bet paša izjutēja nosaukuma nav, tomēr semantiski pietiekamā teikumā tas, iespējams, būtu vajadzīgs.

Ja izteicējs, kā tas ir piemērā (3), ir adverbiāls, par obligātu drīzāk vajadzētu atzīt izjutēja, nevis vietas nosaukumu (kādam ir auksti).

Savukārt piemērā (4), kas semantiski ļoti līdzīgs iepriekšējam, par obligātiem uzskatīti gan izjutēja, gan vietas nosaukumi.

Pārdomas raisa arī citu semantisko lomu, kā laika, līdzekļa, avota u. c. nosaukumu, obligātums:

- (5) *Mēs pārnācām vēlu.*
- (6) *Viņš aizbrauca ar autobusu.*
- (7) *Visi nosmējās par joku.*
- (8) *Bērns baidās ūdens.*
- (9) *Būšu noderīgs valstij.*

Visi minētie teikumi būtu semantiski pietiekami arī bez pasvītrotajiem vārdiem.

Tiek uzskatīts, ka obligātums var būt atkarīgs no dažādiem faktoriem. Pirmkārt, tas var izrietēt no kādas vispārīgas sēmas, kas ir vārda leksiskajā nozīmē (piem., pārejamība, kustība), vai arī no konkrētas leksiskās semantikas. Jūlijs Kārklīšs, apcerēdams jautājumu par absolūtas un relatīvas nozīmes vārdiem, norādījis, ka relatīvas nozīmes vārdi vienmēr prasa noteiktu sintaktiski semantisku apkaimi, bez kuras tos konsituatīvi nesaistītās konstrukcijās nemēdz lietot, turklāt verbu nozīmes relativitātes pakāpe ir lielāka nekā substantīviem un adjektīviem: *Mēs **nodomājām** palīdzēt, bet Mūsu **nodoms** [palīdzēt] nebija mainījies.* (Kārklīšs 1976a, 25–27) Darbības vārdus pat var dalīt noteiktās semantiskās grupās pēc tā, kādus paplašinātājus tie mēdz piesaistīt (piem., kustības verbi piesaista paplašinātājus ar vietas nozīmi, sajūtu verbi piesaista izjutēja nosaukumu utt.).

Otrkārt, obligātums ir saistīts ar piesaistīto aktantu semantiku, proti, ir svarīgas un mazāk svarīgas semantiskās lomas. Svarīgāko jeb centrālo semantisko lomu (piem., darītāja un cietēja) nosaukumi ir sintaktiski obligāti biežāk nekā mazāk svarīgo jeb perifēro lomu nosaukumi (par to plašāk sk. Lokmane 2004).

Treškārt, obligātums var izrietēt arī no teikuma predikatīvā kodola jeb gramatiskā centra īpatnībām, īpaši, ja tajā ir tikai viens komponents. Tas vērojams potenciāli verbālos teikumos, teikumos ar vispārinātas personas nozīmi un vienkomponenta teikumos (šādi teikumi tiks tuvāk aplūkoti turpmāk rakstā).

Tomēr šķiet, ka predikātu vai aktantu semantika un teikuma tips obligātuma izpaušmē ne vienmēr ir izšķirīgi faktori. Aplūkosim vārdu savienojumu *nocelt vāzi no galda*, kurā verba *nocelt* semantika prasa precizēt gan cietēju, gan darbības vietu. Tomēr arī teikums *Nocel vāzi!* var būt semantiski pietiekams, jo viegli varam iedomāties situāciju, kurā ir skaidrs, no kurienes vāze jānoceļ. Tātad, ja adresāts identificē vāzi, viņam ir pats par sevi saprotams, kur tā atrodas. Izteikums *Nocel!* pirmajā brīdī šķiet semantiski nepietiekams, tomēr noteiktā saziņas situācijā vai noteiktā kontekstā šāds izteikums ir pietiekams, proti, tad, ja par vāzi jau iepriekš ir runāts un adresāts to ir identificējis.

Līdzīgi uz jautājumu *Ko tu dari?* atbilde varētu būt *Es lasu*. Bet citā saziņas situācijā, piem., iesākot sarunu, *Es lasu* ir nepietiekams un sarunas biedrs noteikti jautās *Ko tu lasi?*

Tādējādi šī raksta tapšanu rosinājusi hipotēze, ka sintaktisko obligātumu nevar analizēt tikai kā teikuma kategoriju (vai vēl šaurāk – tikai saistībā ar leksisko

vienību valenci) atrauti no konteksta, situācijas un runātāja nolūka. Obligātuma izpratnē jāiesaista arī references aspekts, kas cieši saistīts ar saziņas situāciju. Obligāts ir tas, ko attiecīgajā situācijā nevar tāpat identificēt, proti, tas, kā referenci nevar konstatēt, un kas situācijas saprašanai ir būtisks. Runātājs izvēlas verbalizēt no saziņas viedokļa svarīgākos situācijas komponentus. Tos, kas saprotami no situācijas, verbalizēt nav nepieciešams, jo saziņa ir ekonomiska – dažkārt svarīgi tas, lai izteikumā nebūtu pārāk daudz komponentu.

Saziņas situācijas un runātāja interpretācijas pārākums pār teikuma sintaktisko struktūru uzsvērts vairākās funkcionālās sintakses teorijās. Tā, piem., Arto Mustajoki (*Arto Mustajoki*) teikuma semantisko struktūru un reizē arī izteikuma tapšanu raksturo šādi. Īstenības situācijai, kas pastāv objektīvi ārpus runātāja, tiek piemērots pirmais „filtrs”, proti, runātājs interpretē un ierobežo īstenības situāciju atkarībā no sava komunikatīvā nolūka. Veidojas izteikuma semantiskā struktūra, kurai tiek piemērots otrais „filtrs” – runātājs ņem vērā ierobežojumus, ko nosaka valodas sistēma un saziņas situācija. Tā veidojas izteikuma virsējā struktūra (Mustajoki 2006, 25). Šajā shēmā svarīgi tas, ka tiek postulēti nevis divi komponenti – īstenības situācija un tās atspoguļojums virsējā struktūrā, bet vēl viena starppakāpe – runātāja radītā semantiskā struktūra. Runātājam aktuālā situācija vienmēr ir tikai noteikta īstenības situācijas interpretācija. No bezgalīga detaļu kopuma viņš izvēlas tās, kas noteiktajā saziņas situācijā šķiet svarīgas, tātad ierobežo un interpretē īstenības situāciju saistībā ar savu komunikatīvo nolūku.

Dažkārt sintaksē šķir semantisko un sintaktisko obligātumu, proti, aktants var būt obligāts semantiskajā struktūrā, bet sintaktiski palikt nerealizēts. Respektīvi, tiek pieņemts, ka runātāja semantiskajā struktūrā šie aktanti ir, bet virsējā struktūrā kādu iemeslu dēļ neparādās. Tomēr, kā norāda A. Mustajoki, arī semantisko obligātumu ir grūti noteikt. Autors min šādus piemērus:

(10) *Vakaros es gultā lasu.*

(11) *Viņa stāstīja smieklīgu atgadījumu.*

(12) *Jānis ēd zupu.*

Vai piemērā (10) ir eksplicīti neizteikts cietējs, piemērā (11) – adresāts, bet piemērā (12) – līdzeklis jeb instruments? Jautājums būtībā ir tāds – vai runātāja izveidotajā skatījumā uz īstenības situāciju ir visi iespējamie aktanti (un tad jārunā par to elipsi virsējā struktūrā), vai arī tur ir tikai tie, kas runātājam būtiski (un tad elipses virsējā struktūrā nav, tie ir izlaisti jau agrāk). Autors pats pievienojas uzskatam, ka gan cietējs, gan adresāts minēto teikumu semantiskajā struktūrā ir, tikai nav eksplicīti izteikts virsējā, toties līdzekļa esamību noteikt visgrūtāk (Mustajoki 2006, 46–49).

Arī A. Holvūts, uzsvērdams, ka „vislietderīgāk ir objektus no apstākļiem šķirt, balstoties uz sintaktisko obligātumu vai neobligātumu, vai, citiem vārdiem, balstoties uz argumentu struktūras kritērijiem”, turpat piebilst: „... universālas vienošanās, kā noteikt argumentu struktūru, visdrīzāk, nekad nebūs. Piem., visi piekritīs, ka teikumā (81) [*Jānis atslēdz durvis ar rezerves atslēgu*] *Jānis* un *durvis* ir predikācijas argumenti, bet par to, vai *ar rezerves atslēgu* arī ir šī predikāta

arguments, viedokļi var atšķirties atkarībā no pētnieka teorētiskajām nostādnēm.” (Holvūts 2012, 68)

Tātad jebkurš obligātums – gan semantisks, gan sintaktisks – lielā mērā atkarīgs no saziņas situācijas – adresanta mērķa un adresāta zināšanām, spējas identificēt situācijas dalībniekus.

Neraugoties uz to, ir komponenti, kas teikumā verbalizējami biežāk, un ir tādi, kas parādās retāk. Atbilde, visticamāk, meklējama aprakstāmās situācijas dabā. Tātad, pavēršot šo apgalvojumu pretēji, teikuma semantiskajā struktūrā varētu būt komponenti, kas vieglāk pakļaujas reducēšanai jeb izlaidumam, un tādi, ko grūti vai gandrīz neiespējami reducēt. „Visobligātākos” komponentus var reducēt tikai kontekstuāli, piem., dialogā:

(13) – *Kas tev kaiš?* – *Nekas.*

(14) *Vai tev kaut kas kaiš?* – *Nekas nekaiš.*

(15) *Man nekas nekaiš.*

Bez konteksta par semantiski pietiekamu mēs atzītu vienīgi piemēru (15), bet dialogā iespējams reducēt visu, kas nav informatīvi svarīgs, kā tas redzams piemēros (13) un (14).

Turpmāk aplūkosim dažas semantiskās lomas, kuru nosaukumi teikumā visbiežāk ir obligāti. Uzmanība tiks pievērsta tām lomām, ko parasti izsaka ar paplašinātājiem, resp., palīglocekļiem. Darītāja nosaukums teikuma priekšmeta pozīcijā šajā rakstā netiek aplūkots. Ilustrācijai tiks minēti tikai tie piemēri, kas obligāto paplašinātāju raksturošanai izmantoti latviešu valodnieku J. Kārklīņa, I. Freimanis, J. Valdmaņa, S. Lagzdīņas darbos.

Cietējs un citas tiešā objekta lomas

Sintaktiski cietēja lomu visbiežāk izsaka ar tiešo objektu akuzatīvā. Tāda pati sintaktiska realizācija var būt arī dažām citām semantiskajām lomām, piem., uztvēruma jeb percepta lomai, satura (prāta darbības verbu objekta) lomai u. c. Valodnieciskajā literatūrā ir daudz piemēru ar obligātu tiešā objekta nosaukumu pie pārejošiem darbības vārdiem:

(16) *Brālis kārtoja grāmatas.*

(17) *Meistars salaboja televizoru.*

(18) *Meitene atrada kurpi.*

(19) *Cilvēki apskata apkārtni.*

(20) *Pasaki kaut vienu vārdu!*

Tiešā objekta lomas valodiskajā saziņā ir ļoti svarīgas, jo ir daudz darbību, kas tiek veiktas ar dažādiem objektiem un bez tiem vispār nevar notikt. Tā kā tiešie objekti ir daudzveidīgi un parasti nav pašsaprotami vai izsecināmi no verba nozīmes, tad visbiežāk bez verbalizācijas jeb vārdos nenosaukti tie runas adresāti nav identificējami.

Tomēr ir vairāki gadījumi, kad tiešā objekta nosaukums teikumā nav obligāts.

Pirmkārt, kā norādījusi Inta Freimane, „relatīvas nozīmes transitīvie verbi var iegūt arī vispārinātu raksturu ar nozīmi ‘spēt, varēt veikt attiecīgo darbību’, tad tos

lieto bez akuzatīva, bet teikumā parasti ir situatīvas nozīmes loceklis” (Freimane 1985, 10–11):

(21) *Meitene jau ada.*

Otrkārt, tiešais objekts nav obligāts, ja tas tiek vispārināts vai ir pašsaprotams:

(22) *Mēs lasījām vakar visu dienu.*

Ieguvējs, saņēmējs, adresāts (netiešā objekta lomas)

Netiešo objektu latviešu valodā visbiežāk izsaka ar datīvu. Tas var būt obligāts, ja tiešā objekta teikumā nav, tātad darbība realizējas attieksmē pret netiešo:

(23) *Viņš uzticas kolēģiem.*

(24) *Zēns draudēja sunim.*

(25) *Māsa palīdzēja mātei.*

Teikumos ar tiešo objektu netiešais ir obligāts tikai atsevišķos gadījumos:

(26) *Viņš aizsūtīja grāmatu kolēģim.*

Salīdzinājumam minēsim piemēru, kurā adresāta nosaukums tomēr nav nepieciešams:

(27) *Viņš aizsūtīja vēstuli.*

Šāda atšķirība vērojama tāpēc, ka grāmatu sūtīšana nav tik parasta kā vēstuļu sūtīšana. Ja kāds sūta grāmatu, sarunas biedrs noteikti interesētos, kam tā aizsūtīta.

Izjutējs

Izjutēja loma saziņas situācijā ir viena no būtiskākajām. Ja tiek nosaukts stāvoklis, kuru kāds izjūt, tad ir svarīgi nosaukt arī izjutēju, ja vien tas nav skaidrs no situācijas vai konteksta. Izjutēja nosaukuma obligātums izriet ne tik daudz no verba (vai kāda cita vārda) leksiskās nozīmes, cik no aprakstāmās situācijas un teikuma struktūras kopumā, jo izjūtamais stāvoklis var izteikt ne tikai verbāli, bet arī adverbāli un nomināli teikumi:

(28) *Viņam veicas.*

(29) *Slimniekam ir augsta temperatūra.*

(30) *Man sāp galva.*

(31) *Zēnam ir kauns.*

Izjutēja nosaukumu var reducēt, ja tas nepārprotami identificējams kontekstā:

(32) – *Kā tu jūties?* – *Sāp galva.*

Ja izjutēja nosaukuma nav ne pašā teikumā, ne kontekstā, tad izteikums ir saistīts ar saziņas situāciju – izjutējs ir adresāts vai adresants, vai arī tas ir vispārināts:

(33) *Ir laiks posties ceļā* (runātājam vai tiem, kas ar viņu kopā).

(34) *Tur būs jautri* (visiem).

Vieta

Vietas un laika raksturojums ir attiecināms gandrīz uz jebkuru notikumu, jo viss notiek kādā vietā un laikā. Izņēmums ir teikumi ar vietas un laika vispārinājumu jeb, precīzāk, neitralizāciju, kuros tiek pavēstīts kāds vispārīgs fakts, piem., *Suns ir cilvēka labākais draugs*. Tātad vieta kā situācijas dalībnieks teikuma semantiskajā struktūrā ir gandrīz vienmēr, tomēr obligāts komponents ar vietas nozīmi nav bieži sastopams.

Vietas nosaukums ir obligāts, ja teikumam ir atrašanās nozīme un runātāja mērķis ir pavēstīt, kur kas atrodas:

(35) *Rīga atrodas pie Daugavas.*

(36) *Mani paziņas mitinās vecā mājinā.*

Līdzīgi ir teikumos ar virzības vārdiem, ja svarīgi norādīt kustības mērķi vai vietu:

(37) *Vīri sakāpa laivā.*

(38) *Viesi devās uz koncertzāli.*

(39) *Iebraucām alejā.*

Vietas nosaukuma obligātums var būt atkarīgs ne tikai no aprakstāmās situācijas dabas un runātāja komunikatīvā nolūka. Ir arī teikumu modeļi vai to paradigmas formas, kam nepieciešami adverbiālas nozīmes paplašinātāji, tātad obligātumu nosaka sintagmātiski faktori. Tādi ir daļa vienkomponta teikumu jeb teikumi ar vienu gramatiskā centra locekli, vispārinātas un nenoteiktas personas teikumi un potenciāli verbāli teikumi. Šajos gadījumos obligātums neizriet no kāda vārda leksiskās nozīmes, bet no teikuma modeļa kopumā.

Vietas raksturojums nepieciešams stāvokļu aprakstos:

(40) *Visapkārt kluss.*

(41) *Mežā ir mitrs.*

Piemēri (40) un (41) ir vienkomponta teikumi, kuru semantiskajā struktūrā darītāja nav vispār. Tomēr paplašinātāji ar vietas nozīmi nepieciešami arī tādos gadījumos, kad darītāja nosaukums būtu iespējams, bet teikumā netiek realizēts. Paplašinātājs rāda, ka darītāja nosaukums nav reducēts (tātad nav jāmeklē kontekstā), bet ir vispārināts vai nenoteikts:

(42) *Mežā šalca, kauca, plīkšķēja.*

(43) *Zem kājām gurstēja.*

(44) *Tālumā dunēja.*

Kā norādījusi Inta Freimane, apstāklis piešķir verba formai gramatisku viennozīmīgumu – vispārinātas personas nozīmi (Freimane 1985, 21):

(45) *Šeit skaļi nesarunājas.*

Tomēr vispārinātas personas teikumos adverbiālas nozīmes paplašinātāji ne vienmēr ir obligāti:

(46) *Viņu slavē par labu sirdi.*

(47) *Tevi meklē.*

(48) *Viņu aicina pie direktora.*

(49) *Kuģi šūpo.*

Šajos gadījumos vietas raksturojums ir pašsaprotams vai nav būtisks, un vispārinātās personas nozīmi acīmredzot realizē citi paplašinātāji un izteicēja semantika.

Vietas raksturojums ir obligāts lielākajā daļā potenciāli verbālu teikumu:

(50) *Aiz loga nakts.*

(51) *Galvā nevienas noteiktas domas.*

Jūlijs Kārklis konstatējis, ka nepaplašināti potenciāli verbāli teikumi parasti nosauc dabas parādības, piem., *Rīts. Diena. Rudens. Lietus.* (Kārklis 1974, 51) Cēlonis, visticamāk, meklējams vārda leksiskajā nozīmē, kurā jau ietverts viss situācijas raksturojums, tāpēc adverbiālas nozīmes paplašinātāji nav nepieciešami.

Potenciāli verbālos teikumos vietas nosaukums nav obligāts arī tad, ja teikuma priekšmetam pakārtoti apzīmētāji:

(52) *Tumšs, miglains rīts.*

Tas tāpēc, ka arī apzīmētājs izsaka propozīciju jeb piedēvē priekšmetam pazīmi. Šī pazīme gan netiek aktualizēta tik lielā mērā kā izteicējā, tomēr semantiski minētais teikums ir tuvs teikumam (53) (par to sk. arī Lokmane 2004):

(53) *Rīts ir tumšs un miglains.*

Par apzīmētāja īpašo dabu un dažādo interpretāciju no argumentu struktūras viedokļa rakstīts vairākkārt (sk., piem., Holvūts 2012, 49). No sintaktiskā obligātuma viedokļa būtu aplūkojams arī jautājums par obligātiem apzīmētājiem. Semantisko lomu teorijā pazīmes loma, ko izsaka apzīmētājs, parasti netiek aplūkota. Tomēr, ja gribam no semantisko lomu viedokļa aprakstīt arī nominālus teikumus un nominālas vārdkopas, kurās ietilpst apzīmētājs, šādu lomu lietderīgi postulēt.

Pazīme

Pazīmi, kā zināms, var izteikt ar nominālu izteicēju, piem., *Suns ir gudrs*, bet šeit īsi aplūkosim tikai tos gadījumus, kad pazīme obligāti izsakāma ar apzīmētāju.

Obligātu apzīmētāju problemātikai latviešu sintaksē uzmanība pievērsta vairākkārt. Maigone Beitiņa rakstā par lietvārda atkarīgajiem locījumiem izteicējā visai detalizēti raksturojusi arī izteicēja apzīmētājus un norādījusi, ka obligāts apzīmētājs izsaka kādu būtisku, eksistenciālu pazīmi, piem., *Viņš bija vidēja auguma, tumšu seju, samtainu balsi*. Jo lietvārdam abstraktāka, vispārīgāka nozīme, jo apzīmētājs vairāk vajadzīgs. No Maigones Beitiņas analizētajiem piemēriem tādā izriet arī tas, ka obligātumam ir dažādas pakāpes. Ir vārdkopas, kur apzīmētājs nav pilnīgi obligāts, tomēr parasti sastopams: *Dārzs bija pilnā ziedu plaukumā*. (Beitiņa 1964, 33)

J. Kārklis pievērsis uzmanību gan paskaidrojamā lietvārda vispārīgajai nozīmei (piem., *cilvēks, augums, galva, acis, puse*), gan šī vārda iesaistījumam

noteiktā konstrukciju tipā, īpaši predikāta pozīcijā, piem., *Viņš bija atlētiska auguma*. Viņš īpaši uzsvēris obligātu apzīmētāju atšķirību no citiem obligātiem komponentiem, proti, obligāts atribūts nav patstāvīgs teikuma komponents, zināmos nosacījumos tas iesaistās teikuma struktūrā kopā ar tā „pavadoņiem”. Atribūti, pēc J. Kārklīņa domām, ir pašā paplašinātāju perifērijā, tomēr tas attiecas tikai uz atribūtu sintaktisko statusu. Atribūtu kā informatīvā pilnīguma nodrošinātāju loma var būt ļoti liela (Kārklīņš 1976b, 34).

Patiecām, obligāts apzīmētājs teikumā ir semantiski svarīgāks par izteicēju:

(54) *Es esmu sliktis aktieris.*

Bez apzīmētāja teikums *Es esmu aktieris* var būt nepatiess, jo *Es esmu sliktis aktieris* par sevi var teikt arī cilvēks, kas nav aktieris. Tieši apzīmētāja semantiskā svarīguma dēļ teikumā iespējams mainīt vārdu secību:

(55) *Aktieris es esmu sliktis.*

Tādos piemēros kā (55), iespējams, var pat konstatēt apzīmētāja un izteicēja sinkrētismu.

Kvaziobligāti paplašinātāji

Ir teikumi, kuros obligāti jābūt realizētam vienam no diviem iespējamiem paplašinātājiem. Uz šādiem gadījumiem var attiecināt kvaziobligātuma jēdzienu, piem., *Ausis/ausis džinkst*, *Galva/galvā dun.* (sk. Freimane 1983, 47)

Vairumā gadījumu paplašinātāji var realizēties arī abi reizē, bet tas nav obligāti:

(56) *Tehnika kalpo cilvēkiem.* / *Tehnika kalpo ilgi.*

(57) *Tēvs samaksāja meistaram.* / *Tēvs samaksāja daudz.* / *Tēvs samaksāja par pirkumu.*

Kalpošana un maksāšana ir darbības, kas ietver daudzus situācijas dalībniekus jeb aktantus, tāpēc tas, kuru komponentu runātājs izvēlas nosaukt, atkarīgs no komunikatīvā nozīmīguma.

Kvaziobligāti paplašinātāji sastopami arī teikumos, kas nosauc stāvokļus:

(58) *Visiem ir interesanti.* / *Te ir interesanti.*

(59) *Man ir karsti.* / *Istabā ir karsti.*

Jānis Valdmāns uzskata: „Ja adverbs izsaka dzīvas būtnes fizioloģisku vai psiholoģisku stāvokli, tad, izlaižot komponentu ar subjekta nozīmi, šis stāvoklis tiek piedēvēts runātājam kopā ar tiem, kas ir ar viņu: *Te ir jautri*. .. Tātad šādos gadījumos varam runāt par šī komponenta nozīmīgu nullformu.” (Valdmāns 1987, 80) Tas nozīmē, ka otrs semantiskais komponents – ’visiem klātesošajiem’ – vai arī – ’šeit, notikuma vietā’ – ir ietverts jau pašā izteikumā.

Tātad varam secināt, ka no saziņas efektīvuma viedokļa ir svarīgi arī neverbalizēt par daudz komponentu. Ja vienu nosauc, pārējie ir vai nu adresātam

zināmi, vai pašsaprotami, vai nav svarīgi, vai kaut daļēji izriet no nosauktā. Tāpēc obligāto paplašinātāju parasti nav vairāk par vienu.

Secinājumi

Pirmkārt, sintaktiskais obligātums var izpausties dažādā mērā, tāpēc neveidojas bināra opozīcija obligāts/neobligāts, bet gan gradācijas skala, kuras poli ir obligāts un neobligāts (fakultatīvs) un starp kuriem iespējamās pārejas pakāpes.

Otrkārt, obligātuma pakāpe atkarīga gan no aprakstāmās situācijas dabas, kas valodā vispārināti atspoguļojas darbības vārdu nozīmēs un teikumu tipos, gan – galvenokārt – no runātāja interpretācijas atbilstoši saziņas vajadzībām.

Literatūra

1. Beitiņa, Maigone. 1964. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*). *Teikuma uzbūve*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 7–50.
2. Freimane, Inta. 1976. Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *Valodas sistēma. P. Stučkas LVU Zinātniskie Raksti*, 259. Rīga: LVU, 81–106.
3. Freimane, Inta. 1983. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: LVU.
4. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.
5. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
6. Holvūts, Aksels. 2012. *Vispārīgās sintakses pamati*. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.
7. Kārklīšs, Jūlijs. 1974. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. I. Rīga: LVU.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1976a. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: LVU.
9. Kārklīšs, Jūlijs. 1976b. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā: izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes*. Liepāja: LVPI.
10. Lagzdīņa, Sarmīte. 1997. Vienkārša teikuma sintaktiskā struktūra un formālā klasifikācija. *LZA Vēstis*. A., 51. sēj., 3./4., 13–19.
11. Lokmane, Ilze. 2004. Valence un sintaktiskais obligātums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepāja: LiePA, 268–275.
12. Mustajoki, Arto. 2006. *Teorija funkcional'nogo sintaksisa*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
13. Ten'er, Ljus'en. 1988. *Osnovy strukturnogo sintaksisa*. Moskva: Progress (pirmizdev. franču val. 1959. gadā).
14. Valdmanis, Jānis. 1987. Vienkārša teikuma formālās uzbūves modelis. *LPSR ZA Vēstis*, 4., 73–82.
15. Valdmanis, Jānis. 1989. Teikums. *Latviešu valodas sintakse*. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. Rīga: Zvaigzne, 75–79.

Summary

Obligatory or compulsory components of syntactic structures have been opposed to non-obligatory ones in many syntactic theories. However, this opposition is not obvious at all, as far as many of the illustrating examples in linguistic literature are dubious. Thus, the aim of the article is to find out the main factors determining the obligatory character and to decide

whether the obligatory components can always be distinguished from the non-obligatory ones.

It is concluded that the obligatory character is closely linked to the lexical meaning of the predicate, or, more precisely, some specific semantic elements in it, as well as the syntactic structure of the sentence as a whole. However, the most important factor is the situation of speech and the communicative goal of the speaker who decides, which participant roles should be syntactically realized in the utterance. Another conclusion is that there exist as gradual transition from obligatory to non-obligatory rather than a clear-cut distinction between the two poles.